

ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΩΓΡΑΦΙΑ*

Ντίνα Βαΐου
καθηγήτρια ΕΜΠ

Από το τέλος της δεκαετίας 1960, στο πλαίσιο του λεγόμενου «νέου φεμινιστικού κινήματος», επιχειρείται από γυναίκες επιστήμονες η συγκρότηση φεμινιστικής κριτικής ή/και προσεγγίσεων της επιστήμης, σε διάφορους κλάδους – και σε αυτούς που ασχολούνται με το χώρο (γεωγραφία, κοινωνιολογία της πόλης, κοινωνική ανθρωπολογία, πολεοδομία, αρχιτεκτονική κλπ). Οι προσεγγίσεις αυτές αμφισβητούν, σε επίπεδο εννοιών και περιεχομένου, τα αυτονόητα που διαμορφώνουν κάθε επιστημονικό πεδίο, συνδιαλεγόμενες με τις κάθε φορά κυρίαρχες απόψεις. Παράλληλα, αναζητούν τις «χαμένες ιστορίες» που έχουν να κάνουν με τη συμβολή των γυναικών ως υποκείμενα και αντικείμενα γνώσης σε κάθε κλάδο και επιστημονική περιοχή. Έτσι, είναι πλέον τεκμηριωμένη η συστηματική «διαγραφή» των γυναικών και του φύλου, όχι μόνο από τα αντικείμενα μελέτης, αλλά και από την ιστορία (μεταξύ άλλων και) της Γεωγραφίας.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ – ΚΑΙ ΜΙΑ ΠΑΡΕΝΘΕΣΗ

Στην Ανθρωπογεωγραφία, οι φεμινιστικές προσεγγίσεις (στον πληθυντικό) έχουν ήδη μια ιστορία τριών δεκαετιών, με πλούσια ερευνητική, εκδοτική και εκπαιδευτική συνεισφορά. Κατά ορισμένους μάλιστα αποτελούν ένα από τα πιο δυναμικά πεδία ανάπτυξης και ανανέωσης του σύγχρονου προβληματισμού (βλ. πχ Driver 1995). Παρ' όλο που σχετική επιστημονική έρευνα και αρθρογραφία υπήρχε από τη δεκαετία 1970 (πχ Chabaud & Fougeyrollas, 1978, Turshen, 1978), μεγάλη ώθηση, σε θεωρητικό και εμπειρικό επίπεδο, δίνεται στη δεκαετία 1980, με την ίδρυση σχετικών Ομάδων Εργασίας στις επιστημονικές ενώσεις των Γεωγράφων και την παρουσίαση αφιερωμάτων σε καθιερωμένα περιοδικά. Καθοριστική για τη συγκρότηση του πεδίου υπήρξε η δημοσίευση, το 1984, του βιβλίου *Geography and Gender. An Introduction to Feminist Geography*, από την ομάδα Women and Geography Study Group (WGSG) του Ινστιτούτου Βρετανών Γεωγράφων (London: Hutchinson).

Οι μεταλλαγές του προβληματισμού, που παρακολουθούν και γενικότερες εξελίξεις στην ανθρωπογεωγραφία, αποτυπώνονται στο περιοδικό *Gender, Place and Culture*, που κυκλοφορεί από το 1994, ενώ η σύγκριση του πρώτου με το δεύτερο βιβλίο της ομάδας Women and Geography Study Group (WGSG, 1984, 1997) δείχνει ανάγλυφα τη στροφή της θεματολογίας και των μεθόδων δουλειάς. Η σταδιακή επικράτηση της αγγλοσαξωνικής επιστημονικής παραγωγής στη διεθνή γεωγραφική συζήτηση αφορά προφανώς και τις φεμινιστικές εκδοχές της. Όμως η συμμετοχή στη συζήτηση, γυναικών κυρίως, γεωγράφων από διάφορες

* δημοσιευμένο στο Τερκενλή, Θ., Ιωσηφίσης, Θ., Χωριανόπουλος, Ι. (επιμ) 2007, *Ανθρωπογεωγραφία. Άνθρωπος, κοινωνία και χώρος*, Αθήνα: Κριτική (κεφ. 8, σελ. 178-199)

χώρες διαφοροποιεί τα δεδομένα και δεν επιτρέπει εύκολες αναγνώσεις των μεταλλαγών του πεδίου.

Η παρουσίαση που ακολουθεί δεν έχει στόχο να δείξει μια γραμμική εξέλιξη ιδεών και προσεγγίσεων. Έτσι κι αλλιώς, τάσεις, ιδέες και ερευνητικές αναζητήσεις συνυπάρχουν, μεταβάλλονται καθώς αλλάζουν οι συγκυρίες, αναπτύσσονται παράλληλα με ευρύτερα ρεύματα του φεμινισμού, αλλά και με τις μεταλλαγές της γεωγραφικής προβληματικής. Αντίθετα, επιδιώκει να αναδείξει σημαντικά ερωτήματα και τη δυναμική που διαμορφώνεται, ακόμη και μέσα στην επεξεργασία επί μέρους θεματολογιών. Το κεφάλαιο οργανώνεται σε τρία κύρια μέρη και κλείνει με κάποιες παρατηρήσεις που συνοψίζουν ανοιχτά ερωτήματα. Προηγουμένως όμως είναι αναγκαία μια «παρένθεση» για την ελληνική επιστημονική παραγωγή στο πεδίο αυτό.

Όπως είναι γνωστό, οι σπουδές γεωγραφίας στην Ελλάδα (ως διακριτό πτυχίο) έχουν πολύ μικρή ιστορία. Το πρώτο Τμήμα Γεωγραφίας (τότε Τμήμα Ανθρωπογεωγραφίας) ιδρύθηκε το 1986 στο Πανεπιστήμιο του Αιγαίου και πήρε τους πρώτους προπτυχιακούς φοιτητές του το 1994, ενώ το δεύτερο, το Τμήμα Γεωγραφίας του Χαροκοπείου Πανεπιστημίου, ιδρύθηκε το 1999. Μέχρι τότε μαθήματα γεωγραφίας διδάσκονταν σε διάφορα Πανεπιστήμια και Σχολές: φυσική γεωγραφία σε Τμήματα Γεωλογίας, αστική/περιφερειακή γεωγραφία και εφαρμοσμένη γεωγραφία σε Σχολές Αρχιτεκτόνων, χαρτογραφία σε Σχολές Τοπογράφων, οικονομική γεωγραφία σε Τμήματα Οικονομικών, γεωγραφία της υπαίθρου σε Τμήματα Κοινωνιολογίας ή/και Γεωπονικής κ.ο.κ (βλ. Χατζημιχάλης, 2001). Η «προϊστορία» αυτή έχει οδηγήσει σε συγκεκριμένες κατευθύνσεις και ερευνητικές επιλογές. Από την άλλη, η επιστημονική κοινότητα είναι ακόμη αρκετά ολιγάριθμη για να υποστηρίξει την ανάπτυξη επί μέρους κλάδων.

Οι φεμινιστικές εκδοχές της γεωγραφικής έρευνας και διδασκαλίας εντάσσονται στις πιο πάνω εξελίξεις και έχουν ως τώρα αναπτυχθεί κυρίως στις Αρχιτεκτονικές Σχολές, αλλά και στο πλαίσιο ευρύτερων δικτύων γυναικείων σπουδών στις κοινωνικές επιστήμες, όπου συζητούνται ευρέως θέματα θεωρίας και μεθοδολογικών επιλογών. Η εστίαση είναι κυρίως στον αστικό χώρο και στην καθημερινή ζωή, με έμφαση στις χωρικότητες και χρονικότητες που συγκροτούν την πόλη (Βαΐου, 1989, Vaiou, 1996). Αυτές οι προσεγγίσεις εμπνέονται από τις διατυπώσεις για την καθημερινή ζωή θεωρητικών όπως ο Henri Lefebvre, η Agnes Heller, ο John Roberts και επιδιώκουν να συμβάλουν στην ανάπτυξη θεωρίας και εμπειρικής έρευνας που συνδέεται με αυτήν. Οι βιογραφίες γυναικών και οι συνεντεύξεις σε βάθος χρησιμοποιούνται για να δείξουν την πολλαπλότητα της αστικής ζωής και να αντικρούσουν τις υπερ-γενικευτικές και άφυλες ερμηνείες (Simonsen and Vaiou 1996, Lykogianni 2002, Vaiou 2006).

Οι πιο πρόσφατες συμβολές περιλαμβάνουν και μια σειρά μεταπτυχιακές εργασίες και διδακτορικά σε εξέλιξη που ενσωματώνουν μια νεώτερη γενιά ερευνητριών και διευρύνουν τον κύκλο της έρευνας (βλ. για παράδειγμα Μπουρνάζου 2004, Λυκογιάννη 2006). Εδώ η καθημερινή ζωή είναι θέμα-κλειδί, στο πλαίσιο του οποίου αναπτύσσονται ερευνητικά αντικείμενα που περιλαμβάνουν τους κατά φύλο καταμερισμούς εργασίας, τις έμφυλες χρήσεις του αστικού χώρου, την πολιτισμική κατασκευή διαφορετικών ταυτοτήτων φύλου

στην (αμειβόμενη και μη) εργασία ήσχόλη, τον εν-σώματο χαρακτήρα της πρακτικής και της συγκρότησης της καθημερινής ζωής στην πόλη.

2. ΑΝΑΚΤΩΝΤΑΣ (ΤΙΣ) ΓΥΝΑΙΚΕΣ: ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

Η ιστορία ή οι ιστορίες της Γεωγραφίας, όπως και της επιστήμης γενικά, συγκροτούνται στη βάση «πατρογονικής καταγωγής», η οποία κατασκευάζει ταυτόχρονα και το τι είναι σημαντικό στο επιστημονικό αυτό πεδίο, ποιοι εκφέρουν έγκυρο λόγο, ποια ερωτήματα είναι άξια προς διερεύνηση (Rose 1995). Αναζητείται έτσι συνειδητά σε διάφορες χώρες μια κληρονομιά «προμητόρων»: πρόσωπα και προσωπικότητες, αλλά και διαφορετικές θεματολογίες που αντιστοιχούν στις αναζητήσεις των γυναικών γεωγράφων. Στην κατεύθυνση αυτή εντάσσονται μια σειρά από «καταγραφές (ή επισκόπηση) του πεδίου», η συγκρότηση γυναικείων ομάδων μέσα σε επιστημονικούς συλλόγους ή ενώσεις, ειδικά αφιερώματα ή/και έκδοση νέων περιοδικών, μεγάλος αριθμός μονογραφιών και πολλές συλλογές κειμένων.

Η δραστηριότητα αυτή, που είναι ιδιαίτερα έντονη στη δεκαετία 1980, διαμορφώνει χώρους φιλικούς για τις γυναίκες και για την ανταλλαγή ιδεών, μέσα σε κατά κανόνα εχθρικούς ευρύτερους επιστημονικούς χώρους. Αφ' ενός αποκαλύπτει «χαμένες ιστορίες», αποσιωπήσεις ή παραμορφώσεις που είναι άμεσα συσχετισμένες με το φύλο. Για παράδειγμα, γυναίκες γεωγράφοι του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα, όπως η Mary Kingsley, η Anne Wolferston ή η Aurora Beltrana, χαρακτηρίζονται «περιηγήτριες» και το έργο τους μένει έως πολύ πρόσφατα υποτιμημένο, αν και εξ ίσου αξιόλογο με εκείνο των συγχρόνων τους ανδρών γεωγράφων, που και αυτοί «περιηγητές» ήταν (WGSG, 1997, Garcia Ramon 2003). Αφ' ετέρου επιχειρεί να τεκμηριώσει τη μερικότητα των προσεγγίσεων και ερμηνειών του χώρου που, ενώ αντλούν από ανδρικές εμπειρίες και πραγματικότητες, γενικεύονται και θεωρούνται οικουμενικές. Έτσι, ο Άνδρας ταυτίζεται με τον «Άνθρωπο», ως αναπαράσταση όλων των ανθρώπων, αλλά βέβαια δεν είναι ουδέτερος ως προς το φύλο ή άλλες κοινωνικές παραμέτρους. Παραμένει άνδρας, λευκός, αρτιμελής, ετεροφυλόφιλος, με πλήρη απασχόληση και τυπικές εργασιακές σχέσεις, με σύζυγο και παιδιά. Τα ενδιαφέροντα, οι προτιμήσεις, η καθημερινότητα αυτού του «ανθρώπου» έχουν αποτελέσει κριτήριο, συχνά άρρητο, για την παραγωγή και τη μελέτη του χώρου.

Σε αντιστάθμισμα της «έκλειψης» των γυναικών, φεμινίστριες γεωγράφοι προσπάθησαν να συγκροτήσουν «γεωγραφίες γυναικών». Έτσι, οι διαφορετικές εμπειρίες και προτεραιότητες, οι δεσμεύσεις και τα εμπόδια που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες σε διάφορες κλίμακες χώρου έχουν αναχθεί σε σημαντικό αντικείμενο έρευνας από τη δεκαετία 1980, αρχικά για να τεκμηριωθούν οι δυσκολίες ή τα χωρικά εμπόδια που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες στους «ανδρικούς» χώρους της καθημερινότητας. Η ερευνητική αυτή παραγωγή αναδεικνύει τη διαφορετική συμβολή ανδρών και γυναικών σε ζητήματα που είναι καθοριστικά για τη συγκρότηση του χώρου, αλλά και τις διαφοροποιημένες επιπτώσεις χωρικών μορφών σε άνδρες και γυναίκες. Ως παραδείγματα μπορούν να αναφερθούν η

πρόσβαση στην αμειβόμενη εργασία, ο κατά φύλο καταμερισμός εργασίας, το στην κατοικία, ο όγκος και η σημασία των «συνοδευτικών διαδρομών» (για ψώνια, μετακινήσεις παιδιών, ηλικιωμένων κοκ) στον καθημερινό χρόνο των γυναικών, η άνιση πρόσβαση στις πηγές πλούτου, την εκπαίδευση, την πρόνοια κοκ (βλ. ένθετο 1, παρακάτω. Για μια σύντομη επισκόπηση, βλ. Βαΐου 1989). Ιδιαίτερη σημασία έχει εδώ η έκδοση του *Women in the World. An International Atlas*, που ενημερώνεται περιοδικά από το 1986 (Seager, Olson 1986, Seager 1997, 2003).

περίπου εδώ

Εικόνα 1: Ασυγχρόνιστα Ρολόγια
πηγή: Seager, Olson, 1986

Εικόνα 2: Φτώχεια: μια γυναικεία υπόθεση!
πηγή: Seager, 2003

ένθετο 1

Ορισμένες πολύ γνωστές ανισότητες

Τα πιο κάτω παραδείγματα αποτυπώνουν σε αριθμούς πολύ γνωστές οι ανισότητες μεταξύ ανδρών και γυναικών σε μια σειρά από τομείς της οικονομικής και κοινωνικής ζωής, όπου διαμορφώνεται και το περιεχόμενο της έννοιας «κοινωνικό φύλο» (βλ. ένθετο 2).

Μισθολογικό χάσμα:

μισθός των γυναικών ως % του μισθού των ανδρών στην ΕΕ
(όλοι οι εργαζόμενοι με πλήρη απασχόληση 1999)

Λουξεμβούργο	86	Πολωνία	80	Τσεχία	76
Σλοβενία	86	Ουγγαρία	80	Αυστρία	75
Δανία	82	Γαλλία*	79	Γερμανία*	74
Ελλάδα*	81	Σλοβακία	79	Μεγ. Βρετανία	74
Ιταλία	81	Σουηδία	79	Ολλανδία	71
Βέλγιο*	80	Ισπανία	78	Πορτογαλία	69
Εσθονία	80	Φινλανδία	78	Ιρλανδία	65
Λετονία	80	Λιθουανία	77		

* εργαζόμενοι/ες στη μεταποίηση

Το «γυάλινο ταβάνι»:

% γυναικών managers (c.2000)

Λετονία	41	Ισπανία	32	Τσεχία	25
Λιθουανία	36	Βέλγιο	31	Δανία	23
Γαλλία	35	Σλοβακία	30	Ολλανδία	23
Ουγγαρία	35	Αυστρία	28	Ελλάδα	22
Εσθονία	34	Σλοβενία	28	Φινλανδία	21
Πολωνία	34	Γερμανία	27	Λουξεμβούργο	21

Πορτογαλία	33	Σουηδία	27	Ιταλία	17
Μ. Βρετανία	33	Ιρλανδία	26		

Πολιτική εκπροσώπηση

	% γυναικών ευρωβουλευτών σε κάθε εθν. ομάδα (2002)	% γυναικών δημάρχων – κοινοταρχών (2000)
Σουηδία	46	20
Φινλανδία	44	8
Γαλλία	43	8
Αυστρία	38	2
Δανία	38	10
Γερμανία	38	17
Ολλανδία	36	16
Ισπανία	33	10
Βέλγιο	32	6
Μ. Βρετανία	24	27*
Ελλάδα	20	1
Πορτογαλία	20	4
Ιταλία	12	7

* Δεν περιλαμβάνεται η Σκωτία

πηγή πινάκων: Seager 2003, European Commission 2005

Η αναζήτηση των «χαμένων ιστοριών» και οι συνεχείς γραφές της ιστορίας του επιστημονικού πεδίου ανακτώντας τις γυναίκες δεν είναι μια τελειωμένη υπόθεση, ούτε μια απλή προσθήκη γυναικών σε έναν, κατά τα άλλα αμετάβλητο, επιστημονικό χώρο. Είναι μια διαρκής ανάγκη και προσπάθεια που συγκροτεί φεμινιστικές επιστημονικές παραδόσεις, καθώς συνδιαλέγεται, αντιτίθεται, αμφισβητεί τον κυρίαρχο λόγο και ανασύρει τις γυναίκες-υποκείμενα παραγωγής γνώσης, αλλά και αντικείμενα έρευνας. Σημαντικό βήμα στη συγκρότηση φεμινιστικών προσεγγίσεων, στη γεωγραφία όπως και σε άλλες επιστήμες, αποτέλεσε η εισαγωγή της έννοιας του *φύλου ως κοινωνική κατασκευή* (βλ. παρακάτω, ένθετα 2 & 3) και εννοιών που συναρτώνται με αυτό, όπως έμφυλοι ρόλοι, έμφυλες σχέσεις, κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας. Αρχικά διερευνάται πώς ο χώρος συναρτάται με την κατασκευή του φύλου, ενώ αργότερα αμφισβητείται και η ίδια η χρησιμότητα της έννοιας «φύλο» (βλ. κεφ. 4).

3. «ΣΥΝΟΜΙΛΙΕΣ» ΜΕ ΤΗ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Στα αρχικά τους βήματα, οι φεμινιστικές προσεγγίσεις στη γεωγραφία «συνομιλούν» και αναπτύσσονται ως κριτική των μαρξιστικών διατυπώσεων για το χώρο, σε μια προσπάθεια να αποτελέσουν οι γυναίκες και το φύλο ορατό και νόμιμο αντικείμενο μελέτης. Έτσι, επαναδιατυπώνονται ή/και υφίστανται νέες επεξεργασίες θέματα που είναι κυρίαρχα από τη δεκαετία 1970 έως τα μέσα της

δεκαετίας 1990, συνδέοντας το φύλο με την κοινωνική τάξη. Η εξέλιξη του φεμινιστικού γεωγραφικού προβληματισμού δεν είναι γραμμική, ούτε μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι περνάμε από ένα τύπο διατυπώσεων ή θεωρητικό σχήμα σε κάποιο επόμενο. Αντίθετα, εντοπίζονται μεταλλαγές της θεματολογίας και μεταβαλλόμενοι προσανατολισμοί, που συναρτώνται και με τη συγκυρία. Στη συνέχεια παρουσιάζονται, με βάση *τρία παραδείγματα*, οι απαρχές αυτών των προβληματισμών.

Ένθετο 2:

το φύλο και οι εννοιολογικές μετατοπίσεις του: 1

Η μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τη «Γυναίκα» (ή τις «γυναίκες») στο «φύλο» συμπίπτει με το λεγόμενο δεύτερο κύμα του φεμινισμού και τις αναζητήσεις των δεκαετιών 1960 και 1970. Το βιβλίο της Σιμόν ντε Μπόβουάρ (1949) *Το Δεύτερο Φύλο*, και οι μεταγενέστερες αναγνώσεις του, αποτελεί πρόδρομο για τη θεώρηση της κοινωνικής κατασκευής του φύλου: η βιολογία δεν είναι πετρωμένο των γυναικών, αντίθετα τα βιολογικά δεδομένα κατασκευάζονται και χρησιμοποιούνται για να νομιμοποιήσουν κοινωνικούς κανόνες και σεξιστικές πρακτικές, για παράδειγμα τον αποκλεισμό των γυναικών ή των «μαύρων» από τα πολιτικά δικαιώματα, από πολλούς χώρους εργασίας, από βαθμίδες της εκπαίδευσης, από δημόσιους χώρους.

Η εισαγωγή, από τη δεκαετία 1970, του όρου «κοινωνικό φύλο» (αρχική απόδοση στα ελληνικά του αγγλικού gender), ως αντίδοτο στο βιολογισμό, υπογραμμίζει την κοινωνική ταξινόμηση σε ανδρικό και γυναικείο και συμβάλλει στην ανασκευή της οικουμενικότητας των κατηγοριών Άνδρας και Γυναίκα. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, στη συγκρότηση της οποίας έπαιξε σημαντικό ρόλο η δουλειά της A. Oakley (1972) και της G. Rubin (1975), τα χαρακτηριστικά του φύλου συγκροτούνται μέσα από πολλούς θεσμούς και κοινωνικές πρακτικές (οικογένεια, σχολείο, μέσα ενημέρωσης, αγορά εργασίας, διαπροσωπικές σχέσεις), αποτελούν μέρος της κοινωνικοποίησης των υποκειμένων και έχουν σημαντικές επιπτώσεις σε όλα τα πεδία της καθημερινής ζωής. Ο όρος «βιολογικό φύλο» (sex) υποδηλώνει τις διαφορές μεταξύ αρσενικών και θηλυκών σωμάτων, όπου, σύμφωνα με ορισμένες θεωρητικούς, όλες οι σεξουαλικές δυνατότητες είναι διαθέσιμες, πριν κοινωνικοί καθορισμοί «σμιλεύσουν τη σεξουαλικότητα» και τις ιεραρχικές σχέσεις μεταξύ υποκειμένων (για σημαντικές συνεισφορές στην επισκόπηση των προβληματισμών αυτών, βλ. Αβδελά, Ψαρρά, 1997, Αθανασίου, 2006). Οι φεμινίστριες γεωγράφοι, υιοθετώντας τη σημασία του φύλου στην κατανόηση του χώρου, ανέδειξαν ταυτόχρονα τη σημασία της γεωγραφικής διαφοράς στην κατασκευή του φύλου, προβληματοποιώντας ήδη από την αρχή αντιλήψεις περί οικουμενικότητας των έμφυλων ταυτοτήτων.

3.1. Αναδιάρθρωση του κεφαλαίου και νέες παραγωγικές επενδύσεις

Η γεωγραφική συζήτηση που επικεντρώνεται σε ζητήματα αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου είναι ιδιαίτερα έντονη τη δεκαετία 1980. Μετά από μία περίοδο συνεχούς οικονομικής μεγέθυνσης και διεύρυνσης του κράτους πρόνοιας, τα 30 χρυσά χρόνια στα οποία αναφέρεται ο E. Hobsbawm (1999), αρχίζει να γίνεται ιδιαίτερα αισθητή στις πόλεις και περιφέρειες του αναπτυγμένου καπιταλισμού η

αποβιομηχάνιση, η μαζική ανεργία και η αποδιάρθρωση του κράτους πρόνοιας. Η γεωγραφική έρευνα στρέφεται στην κατανόηση των τότε νέων χωροθετικών επιλογών του κεφαλαίου και των μεταβολών του χώρου, υπογραμμίζοντας, μεταξύ άλλων, τη σημασία παραμέτρων όπως οι συνθήκες ζωής σε τοπικό επίπεδο και η οργάνωση της εργασίας. Η αποειδίκευση, η αναδιοργάνωση της διαδικασίας εργασίας, η εισαγωγή διαφόρων μορφών επισφαλούς απασχόλησης (που αργότερα γενικεύονται) κλπ αποτελούν μέρος της αναδιάρθρωσης και των νέων συνθηκών ρύθμισης της εργασίας. Όμως η αναφορά στην εργασία είναι αποκλειστικά στη *μισθωτή* εργασία και τις μεταβολές της, ενώ τα υποκείμενά της, οι εργαζόμενοι, (άρρητα) παραμένουν άνδρες.

Η φεμινιστική κριτική (στον πληθυντικό) στο πεδίο αυτό εντοπίζει δύο σημαντικά σημεία. Το πρώτο έχει να κάνει με το γεγονός ότι μεγάλο μέρος των εργαζομένων στις τότε νέες μορφές απασχόλησης είναι γυναίκες – πρόκειται για μια σταδιακή θηλυκοποίηση της παραγωγής που μένει αφανής. Μάλιστα, σε πολλές περιπτώσεις, η «κινητοποίηση» ενός γυναικείου λανθάνοντος δυναμικού χωρίς προηγούμενη εργασιακή εμπειρία (*green labour*) είναι σημαντική συνιστώσα των χωροθετικών επιλογών του κεφαλαίου - που τείνει να αγνοείται πλήρως, τόσο σε επίπεδο θεωρίας, όσο και πρακτικών ερμηνειών (McDowell & Massey, 1984). Η Doreen Massey (1984) επισημαίνει, για παράδειγμα, πώς οι εκτιμήσεις για την πολιτική δημιουργίας θέσεων εργασίας στη Βορειοανατολική Αγγλία οδηγήθηκαν σε μονομερείς αξιολογήσεις της χωρικής κατανομής της εργασίας, καθώς υποτίμησαν ή/και αγνόησαν το πλήθος των θέσεων εργασίας που δημιουργήθηκαν τις δεκαετίες 1970 και 1980 και απορρόφησαν γυναικείο εργατικό δυναμικό.

Το δεύτερο σημείο φεμινιστικής κριτικής αναφέρεται στη δυνατότητα να «κινητοποιούνται» (να εντάσσονται δηλαδή στην παραγωγική διαδικασία) συγκεκριμένα τμήματα του εργατικού δυναμικού, με ορισμένο κόστος, σε συγκεκριμένους τόπους και χρόνους. Η δυνατότητα αυτή συνδέεται άμεσα με την ύπαρξη/ διαθεσιμότητα «άλλων» μορφών εργασίας (πχ οικιακή εργασία, εργασία φροντίδας), οι οποίες είναι καίριες για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης και καθοριστικές για το κόστος της και, εν τέλει, για την πραγματοποίηση κέρδους από το κεφάλαιο. Αποκλείονται όμως από τον προβληματισμό (και) των αριστερών γεωγράφων, ως ευρισκόμενες ή συντελούμενες «εκτός αγοράς». Έτσι όμως αποκλείονται και τα υποκείμενα που επιτελούν τέτοιες μορφές εργασίας, δηλαδή συγκεκριμένες ομάδες γυναικών.

Η κριτική αυτή διευρύνει την έννοια και το περιεχόμενο της εργασίας, εντάσσοντας μορφές που δεν ανταποκρίνονται στο πρότυπο της μισθωτής, πλήρους δια βίου απασχόλησης, σε μεγάλο εργοδότη, με ισχυρό συνδικαλισμό και με όλες τις κοινωνικές παροχές και εξασφαλίσεις. Η μερική απασχόληση, η δουλειά με το κομμάτι (φασόν), η εποχιακή ή ευκαιριακή αμειβόμενη εργασία, η απλήρωτη «βοήθεια» σε οικογενειακές επιχειρήσεις, η πληθώρα εργασιακών σχέσεων και εμπειριών σε μικρές μονάδες, αποσταθεροποιούν το πρότυπο, και την εικόνα, του άνδρα μαζικού εργαζόμενου, που ήταν συναρτημένο με το φορντιστικό εργοστάσιο (Βαΐου, Χατζημιχάλης 1997, κεφ. 2). Ταυτόχρονα αποκαλύπτει έναν πλούτο απαραίτητης εργασίας που γίνεται από γυναίκες και μεταβάλλει όχι μόνο τις προσεγγίσεις, αλλά και την εικονογραφία της εργασίας: οι

χώροι εργασίας έχουν πολλαπλές εκφάνσεις και κατοικούνται και από γυναίκες. Αξιοσημείωτη είναι εδώ η δημοσίευση του τόμου *London Industrial Strategy* (1986), όπου, σε ένα κείμενο ανάλυσης και πολιτικής για την οικονομική αναδιάρθρωση του Λονδίνου, υπογραμμίζεται η σημασία της εργασίας των γυναικών και αναδεικνύεται η συμβολή στην οικονομία της πόλης κλάδων όπως η καθαριότητα, το catering, η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι (φασόν).

περίπου εδώ

Εικόνα 3: Οι χώροι εργασίας κατοικούνται και από γυναίκες

3.2. Η συλλογική κατανάλωση

Στη δεκαετία 1970, όχι τυχαία, βρίσκεται στο επίκεντρο της αριστερής συζήτησης για το χώρο η ιδέα της συλλογικής κατανάλωσης και ο ρόλος της στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης και στη συγκρότηση της πόλης. Η οικονομική μεγέθυνση και ευημερία διαμορφώνει, συνθήκες σταθερότητας και εξασφάλισης των εργαζομένων και εξάλειψης της ανεργίας. Παράλληλα γίνεται εφικτή, από τα μέσα ήδη της δεκαετίας του 1950, η ανάπτυξη αυτού που ονομάστηκε Κράτος Πρόνοιας, με διαφορετικές εκδοχές στις διάφορες χώρες, ως αντίπαλο δέος στο «σοσιαλιστικό στρατόπεδο». Σημαντικές πλευρές της καθημερινής ζωής, όπως η κατοικία, η πρόνοια, η εκπαίδευση, οι μετακινήσεις, γίνονται πεδία άμεσης παρέμβασης και παροχών, με σημαντικές επιπτώσεις στην οργάνωση των πόλεων. Ο όρος «συλλογική κατανάλωση», που εισάγει στη συζήτηση ο M. Castells (1972), αποτελεί αναφορά σε αυτές τις πλευρές κρατικής δραστηριότητας, που, κατά την άποψή του, πολιτικοποιούν το ζήτημα της πόλης. Η ιδέα αυτή έχει δεχθεί κριτική από πολλές πλευρές, αλλά και από φεμινιστικές οπτικές, στο πλαίσιο των οποίων μπορούμε να εντοπίσουμε τα ακόλουθα σημεία:

Μέσω της συλλογικής κατανάλωσης, το κράτος αναγνωρίζει ορισμένες ανάγκες ως συλλογικές και προχωρεί στην ικανοποίησή τους, με συγκεκριμένες κάθε φορά προϋποθέσεις. Έτσι, ρυθμίζει όχι μόνο την αναπαραγωγή «κατάλληλων εργατών», αλλά και έμφυλων υποκειμένων. Είναι χαρακτηριστικό, για παράδειγμα, ότι, σε περιόδους ύφεσης, περικόπτονται πρώτες υπηρεσίες που κάνουν ευκολότερη την πρόσβαση των γυναικών στην αγορά εργασίας, προβάλλοντας τη «γυναικεία φύση». Επί πλέον, η έμφαση στο νοικοκυριό ή την οικογένεια ως αποδέκτη των μέσων συλλογικής κατανάλωσης, δηλαδή των υπηρεσιών και παροχών του κράτους πρόνοιας, παραβλέπει τις σχέσεις εξουσίας μέσα στο νοικοκυριό και τους καταμερισμούς εργασίας, που αναπαράγονται και μέσα από τη λειτουργία της συλλογικής κατανάλωσης, όπως και μέσα από τους τρόπους με τους οποίους κάθε γενιά «μαθαίνει το φύλο» (Brownill, 1984).

Μεγάλο μέρος της συλλογικής κατανάλωσης, για να πραγματοποιηθεί, απαιτεί ανθρώπινη εργασία, που στην πράξη είναι γυναικεία εργασία στο πλαίσιο της οικογένειας. Οι υπηρεσίες που περιλαμβάνονται στην έννοια της συλλογικής κατανάλωσης, δηλαδή, δεν είναι «έτοιμες προς χρήση» (Balbo, 1980). Οι

δικαιούχοι χρειάζεται να πληροφορηθούν για τις σχετικές υπηρεσίες, να φτάσουν στους τόπους όπου αυτές προσφέρονται και, συχνά, να βοηθηθούν για να τις χρησιμοποιήσουν. Αρκεί να σκεφτούμε πώς προσεγγίζει ένας ηλικιωμένος το σύστημα υγείας, πώς πάει ένα παιδί στο δημόσιο παιδικό σταθμό κλπ. Πέρα όμως από αυτά, απαιτείται και ένας όγκος οικιακής εργασίας, γυναικείας και απλήρωτης, που όχι μόνο κάνει προσβάσιμα τα μέσα συλλογικής κατανάλωσης στα μέλη ενός νοικοκυριού, αλλά και τους παρέχει αγαθά και υπηρεσίες που δεν προσφέρει ή έπαψε να προσφέρει το κράτος. Μάλιστα, η περικοπή των μέσων συλλογικής κατανάλωσης και η συνακόλουθη μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος οδηγούν στην ανάγκη να προσφέρονται υπηρεσίες όλο και περισσότερο μέσω της απλήρωτης εργασίας των γυναικών.

Στο πεδίο της αστικής γεωγραφίας και της κοινωνιολογίας της πόλης, η κριτική στις θεωρητικές διατυπώσεις περί συλλογικής κατανάλωσης υπογραμμίζει λοιπόν τη σημασία της οικιακής εργασίας, σε μια περίοδο φεμινιστικών αγώνων με αίτημα την αναγνώρισή της ως «πραγματική εργασία» και με τη διεκδίκηση, σε ορισμένες χώρες, «μισθού της νοικοκυράς». Παράλληλα αμφισβητεί την αυστηρή διάκριση παραγωγής/αναπαραγωγής, που ήταν κυρίαρχη στο πλαίσιο των μαρξιστικών αναλύσεων. Ορισμένες πλευρές αυτής της συζήτησης παρουσιάζονται στο αφιέρωμα στην εργασία των γυναικών του περιοδικού *Σύγχρονα Θέματα* (Βαΐου & Στρατηγάκη, 1989).

περίπου εδώ

Εικόνα 4: Όψεις οικιακής εργασίας

3.3. Η «γυναίκα του αγρότη» στη γεωγραφία της υπαίθρου

Η «συνομιλία» των φεμινιστριών με τις μαρξιστικές προσεγγίσεις είχε μια έμφαση κατά κύριο λόγο σε φαινόμενα του αστικού χώρου. Η γεωγραφία της υπαίθρου, ως ιδιαίτερος κλάδος της ανθρωπογεωγραφίας, φαινόταν να έχει χάσει το δυναμισμό της, σταδιακά από τη δεκαετία 1950, μέσα σε μια παράδοση περιγραφική. Η ανάπτυξη προσεγγίσεων που έθεταν θεωρητικά και μεθοδολογικά ερωτήματα για την αναδιάρθρωση του αγροτικού χώρου έδωσε νέα ώθηση, που σηματοδοτείται και από τη μεταλλαγή από «αγροτική γεωγραφία», σε «γεωγραφία της υπαίθρου» - όρο που θέλει να υποδηλώσει την ενασχόληση με οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές πλευρές της ανάπτυξης της υπαίθρου. Στο πλαίσιο αυτό αναπτύχθηκαν και φεμινιστικές προσεγγίσεις, με κεντρικό άξονα, και εδώ, την εργασία των γυναικών.

Η «γυναίκα του αγρότη» αποτέλεσε εμβληματική φιγούρα των αρχικών αναλύσεων, καθώς η συμβολή της στην αγροτική οικονομία και στην επιβίωση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων ήταν πλήρως απαξιωμένη (Whatmore, 1990, Sabaté et al, 1995). Οι άνδρες αγρότες πρόβαλαν ως οι μοναδικοί πρωταγωνιστές των διαδικασιών αγροτικού εκσυγχρονισμού, που χαρακτηριζόταν από το μετασχηματισμό της οικογενειακής γεωργίας και την ένταξή της στον καπιταλισμό. Η έμφαση της έρευνας στις αναδιρθρώσεις του κεφαλαίου και των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, στις αλλαγές στην οργάνωση της εργασίας, στην εκμηχάνιση, στα διεθνή δίκτυα διάθεσης και επεξεργασίας

αγροτικών προϊόντων κοκ άφηνε εκτός ενδιαφέροντος ένα μεγάλο μέρος της οικονομικής δραστηριότητας στον αγροτικό χώρο, δραστηριότητας που κυρίως συνδεόταν με τη «γυναίκα του αγρότη».

Οι φεμινίστριες γεωγράφοι αποκάλυψαν πώς οι αντιλήψεις περί του τι συνιστά «εργασία», καθώς και η απόλυτη διάκριση παραγωγικής και αναπαραγωγικής δραστηριότητας οδηγούσαν σε απαξίωση της συμβολής των γυναικών. Στην ταξινόμηση αυτή δεν μπορούσε να ενταχθεί η οικιακή εργασία, οι αγροτικές εργασίες για αυτο-κατανάλωση, μια σειρά από έκτακτες και μη εργασίες που επιτελούσαν οι γυναίκες και που ήσαν απαραίτητες για την επιβίωση της αγροτικής εκμετάλλευσης (Garcia Ramon 1989). Μάλιστα εκτεταμένη έρευνα από αυτή την οπτική, που πραγματοποιήθηκε σε πολλές χώρες του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού, αλλά και του Τρίτου Κόσμου, τεκμηρίωσε το μεταβαλλόμενο περιεχόμενο αυτών των εργασιών, προκειμένου να προσαρμόζονται στις μεταβαλλόμενες ανάγκες του αγροτικού χώρου (για μια επισκόπηση, βλ. Little & Panelli 2003).

Παρ' όλο που το ενδιαφέρον για την εργασία των γυναικών διατηρείται, οι αρχικές επεξεργασίες έχουν εμπλουτιστεί με διερευνήσεις που αναδεικνύουν τη θέση των αγροτισσών στην αγορά εργασίας, τη γεωγραφία της συμμετοχής τους στην απασχόληση και τα εμπόδια που συναρτώνται με τη συγκρότηση του αγροτικού χώρου (πχ τις δυσκολίες πρόσβασης σε υπηρεσίες φροντίδας), αλλά και με τις προσδοκίες και τις πολιτισμικές αξίες που αναφέρονται στους ρόλους των γυναικών (Little 1997). Από μια έμφαση στην καταγραφή της εργασίας της «γυναίκας του αγρότη», η έρευνα πέρασε στη διερεύνηση των πατριαρχικών σχέσεων και καταμερισμών εργασίας, τόσο στην αγροτική εκμετάλλευση, όσο και στο εσωτερικό του αγροτικού νοικοκυριού. Οι καταμερισμοί αυτοί διαφέρουν ανάλογα με τον τύπο της εκμετάλλευσης και περιλαμβάνουν και μια πληθώρα εξω-αγροτικών απασχολήσεων στις οποίες εμπλέκονται κατά κύριο λόγο οι γυναίκες, όπως για παράδειγμα η διαχείριση αγρο-τουριστικών καταλυμάτων ή βιομηχανική παραγωγή στο σπίτι (φασόν) (Baylina, 1996).

Ιδιαίτερα σημαντική στον τομέα αυτό είναι η συμβολή της ομάδας Geografia i Genero από το Αυτόνομο Πανεπιστήμιο της Βαρκελώνης, από την οποία έχουν προκύψει σημαντικές έρευνες πεδίου στον αγροτικό χώρο της Ισπανίας, θεωρητικές επεξεργασίες με ιδιαίτερη αναφορά στη Νότια Ευρώπη και μια μεγάλη σειρά διδακτορικών διατριβών και μεταπτυχιακών εργασιών, μέρος των οποίων παρουσιάζεται στο συλλογικό τόμο *El Nuevo papel de las mujeres en el desarrollo rural* (Garcia Ramon & Baylina 2000).

Οι φεμινιστικές προσεγγίσεις που «συνομιλούν» με τους μαρξιστές, αρχικά επιχειρούν να «προσθέσουν γυναίκες» στη θεματολογία και την ιστορία της ανθρωπογεωγραφίας. Έτσι, ασχολούνται με τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας, με την αναδιάρθρωση των περιφερειακών οικονομιών με όρους έμφυλων διαφορών, με την ευελιξία και τη «θηλυκοποίηση» της αγοράς εργασίας, με την κατά φύλο διαίρεση του χώρου κυρίως περί το δίπολο ιδιωτικό/δημόσιο. Γρήγορα όμως το φάσμα των θεωρητικών, εμπειρικών, μεθοδολογικών και πολιτικών αναζητήσεων διευρύνεται και σταδιακά από τα μέσα της δεκαετίας 1980 και ιδιαίτερα στη δεκαετία 1990, εγκαταλείπεται ή

υποβαθμίζεται η «συνομιλία» των φεμινιστικών γεωγραφικών προσεγγίσεων με το μαρξισμό, μέσα στις νέες συνθήκες που διαμορφώνει η συγκυρία. Το 1989, έτος ορόσημο που σηματοδοτεί το τέλος του «σύντομου 20^{ου} αιώνα», όπως τον αποκαλεί ο E. Hobsbawm (1999), συμπυκνώνει εξελίξεις που είχαν ξεκινήσει νωρίτερα.

4. ΑΠΟΔΟΜΗΣΗ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ – ΠΟΛΛΑΠΛΕΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ

Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, αλλά και η απώλεια του αντίπαλου δέους στην παντοδυναμία του καπιταλισμού, η κατάρρευση ολόκληρων περιοχών στην Ανατολική Ευρώπη, η κρίση στην αριστερά, ακόμη και στα τμήματα εκείνα που είχαν σταθεί κριτικά ή και αντιπαρατεθεί σε σοβιετικού τύπου προτάσεις, οι μαζικές μεταναστεύσεις προς την ΕΕ διαμορφώνουν, και στη γεωγραφία, ένα αρνητικό πλαίσιο για αριστερές αναφορές, τουλάχιστον με τους όρους που είχαν αναπτυχθεί ως τότε. Αλλά και νέες προκλήσεις και αιτήματα επαναπροσδιορισμού, καθώς μπαίνει στο πεδίο μια νεώτερη γενιά γεωγράφων που είναι «παιδιά» της κρίσης του φορντισμού, της αμφισβήτησης των μεγάλων βεβαιοτήτων και της δυσπιστίας απέναντι σε παλιότερες μορφές οργάνωσης και τρόπους άσκησης της επιστήμης και της πολιτικής.

Στη νέα συγκυρία, κατά ορισμένους στο πέρασμα στη μετα-νεωτερικότητα, εισάγονται προσεγγίσεις του χώρου που έχουν διαφορετικές αφετηρίες από την αντίθεση κεφαλαίου–εργασίας και τον τόπο δουλειάς, διαφορετικές μεθοδολογικές αναζητήσεις και θεματολογία, νέο λεξιλόγιο. Αμφισβητείται η δυνατότητα να διατυπωθούν πλήρεις και ολοκληρωμένες ερμηνείες για το χώρο και τη συγκρότηση του και υιοθετούνται αναλύσεις που δίνουν έμφαση σε νέα αντικείμενα, επηρεασμένα από τη συγκυρία και τις (επαν)αναγνώσεις θεωρητικών όπως ο M.Foucault, ο J. Derrida, ο J. Deleuze. Μέσα και από μια πληθώρα νέων περιοδικών, διαμορφώνονται ξεχωριστές «συζητήσεις» (debates), τόσο θεματολογικά όσο και γεωγραφικά, οι οποίες επικοινωνούν όλο και λιγότερο μεταξύ τους. Καθώς η «Δύση» ταυτίζεται όλο και περισσότερο με τις ΗΠΑ, εμπεδώνεται η κυριαρχία της αγγλο-αμερικάνικης γλώσσας και επιστημονικής παραγωγής (και) στη γεωγραφία.

Στο πεδίο των φεμινιστικών προσεγγίσεων στην ανθρωπογεωγραφία κερδίζουν έδαφος γενικότεροι προβληματισμοί της φεμινιστικής θεωρίας, που προβάλλουν τα ζητήματα εξουσίας και παραγωγής γνώσης και αμφισβητούν, ως ουσιοκρατικές, ιδέες για το φύλο οι οποίες αρθρώνονται γύρω από το δίπολο γυναίκα/άνδρας (ή γυναίκες/άνδρες), ή και γύρω από το δίπολο κοινωνικό/βιολογικό φύλο. Γίνεται αντικείμενο φεμινιστικής κριτικής η ίδια η φεμινιστική θεωρία και πολιτική και τα συμφραζόμενά της: λευκή, δυτική, μεσοαστική, ετεροφυλόφιλη. Στη συνέχεια παρουσιάζονται δύο παραδείγματα αυτής της πολύπλευρης κριτικής.

<p>Ένθετο 3: το φύλο και οι εννοιολογικές μετατοπίσεις του: 2</p>
--

Το κοινωνικό φύλο, παρά την αναντίρρητα σημαντική ώθηση που έδωσε, ως έννοια, στον επιστημονικό προβληματισμό, αποτέλεσε και αντικείμενο σημαντικών ερωτημάτων και κριτικής. Η Judith Butler (1990), για παράδειγμα, αναρωτιέται αν είναι δυνατόν να γίνει κανείς ένα συγκεκριμένο (κοινωνικό) φύλο, χωρίς να ήταν αυτό το (βιολογικό) φύλο. Υποστηρίζει ότι το φύλο είναι κοινωνική κατασκευή, αλλά όχι επεξεργασία ενός προϋπάρχοντος (βιολογικού) φύλου. Για να κατανοήσει λοιπόν το φύλο ως κατασκευή, προτείνει την ιδέα της επιτελεστικότητας (performativity): Τα χαρακτηριστικά του φύλου, σύμφωνα με αυτή την ιδέα, συγκροτούνται σταδιακά, στην επιφάνεια του σώματος, μέσω της επανάληψης κινήσεων και πράξεων, χειρονομιών, στάσεων και συμπεριφορών, μιας σειράς επιτελεστικών πράξεων δηλαδή, που διαμορφώνουν την εντύπωση μιας βαθύτερης έμφυλης ταυτότητας. Η διαδικασία αυτή παράγει χαρακτηριστικά φύλου μέσα στο χρόνο, μέσα από την επανάληψη που συντελείται στο πλαίσιο της δεδομένης/αναγκαστικής ετεροφυλοφιλίας. Οι θεωρητικές επεξεργασίες της Butler έχουν επηρεάσει τη δουλειά πολλών φεμινιστριών γεωγράφων, εισάγοντας νέα αντικείμενα κυρίως στην πολιτισμική γεωγραφία και στις προσπάθειες σύνδεσης του φύλου με τη σεξουαλικότητα και το χώρο.

Η σεξουαλικότητα εδώ δεν αντιμετωπίζεται ως ατομικό χαρακτηριστικό ή ως ζήτημα σχέσης μεταξύ υποκειμένων. Είναι μια κοινωνική σχέση ποικίλη, δυναμική και αμφιλεγόμενη, που διαφέρει στο χρόνο και το χώρο, καθώς οι επιθυμίες δεν διατυπώνονται απλά και ικανοποιούνται, αλλά και ρυθμίζονται, απαγορεύονται και καταπιέζονται. Η κυριαρχία της ετεροφυλοφιλίας καθιερώνει την έλξη για το αντίθετο φύλο ως κοινωνικό κανόνα, έναντι του οποίου άλλες σεξουαλικότητες θεωρούνται παρεκκλίνουσες ή αφύσικες, με συνέπεια την ομοφοβική βία, τις διακρίσεις και την περιθωριοποίηση που υφίστανται όσοι παρεκκλίνουν από τα κυρίαρχα πρότυπα. Καθώς είμαστε περιτριγυρισμένες από ετεροφυλόφιλες εικόνες σε όλα τα πεδία της καθημερινής ζωής, φυσικοποιούνται οι ετεροφυλόφιλες σχέσεις σε τέτοιο βαθμό ώστε ξεχνιέται η σεξουαλική τους βάση. Αντίθετα οι εικόνες διαφορετικών επιθυμιών επενδύονται με σεξουαλικές σημασίες (βλ και Αθανασίου, 2006). Η μελέτη του χώρου σε σχέση με τη σεξουαλικότητα θέτει νέα ερωτήματα που διευρύνουν το πεδίο της γεωγραφικής έρευνας.

Ένα σύνολο κριτικών αποτιμήσεων του (κοινωνικού) φύλου και, κυρίως, της σύνδεσής του φύλου με ουσιολογικές αντιλήψεις περί έμφυλων ταυτοτήτων, προκύπτει από τη συνάντηση της φεμινιστικής θεωρίας με τις κριτικές της επιστήμης από την οπτική της φυλής και της αποικιοκρατίας. Η κριτική εδώ εστιάζεται στην κυριαρχία του ευρωκεντρισμού και στον πολιτισμικό ιμπεριαλισμό του λευκού φεμινισμού. Έτσι, διαμορφώνεται ένα νέο σύνολο φεμινιστικών προσεγγίσεων, μετα-αποικιοκρατικών, που έχει ιδιαίτερη απήχηση στη γεωγραφία, καθώς αγγίζει σημαντικές πλευρές της ιστορίας και συγκρότησής της ως επιστήμης. Η φυλή, η προέλευση από (πρώην) αποικιοκρατούμενους τόπους δεν προστίθενται σε μία κατά τα άλλα αμετάβλητη έννοια φύλου, αλλά την μετασχηματίζουν ως επιστημολογική κατηγορία (βλ. και Αβδελά & Ψαρρά, 1997). Θεωρητικοί από διάφορες επιστημονικές περιοχές εμπλουτίζουν τη συζήτηση με νέες επεξεργασίες, εισάγοντας ζητήματα που αφορούν την «πολιτική της θέσης» (politics of location, Mohanty, 1991), την ιδέα της εν-τοπισμένης γνώσης (situated knowledge, Haraway, 1991), την εμπειρία του να ζεις στα όρια/σύνορα (Anzaluva, 1988), τις διαδικασίες απαξίωσης υποκειμενικότητας που εξαιρούνται από/δεν περιλαμβάνονται στο δυτικό υποκείμενο (Spivak, 1988) (για μια επισκόπηση, βλ. Αθανασίου 2006).

4.1 Μετα-αποικιοκρατικές φεμινιστικές προσεγγίσεις

Οι μετα-αποικιοκρατικές προσεγγίσεις αποτελούν ένα σύνθετο σώμα έρευνας σε διάφορα επιστημονικά πεδία, που διερευνούν, αλλά και ασκούν κριτική, στις επιπτώσεις της αποικιοκρατίας: στη σχέση γνώσης και δύναμης και στη διαμόρφωση ιδιαίτερων μορφών αναπαράστασης του κόσμου. Ειδικότερα στη γεωγραφία, οι μετα-αποικιοκρατικές κριτικές μελετούν τη σημασία και συνενοχή του κλάδου στην εμπέδωση της αποικιοκρατικής εξουσίας και την παραγωγή γνώσης για τους «νέους» τόπους, αλλά και για τους τρόπους με τους οποίους η εξουσία αυτή επιβιώνει και σε σημερινές τάσεις της Δυτικής γεωγραφίας (Gregory, 1994). Οι κριτικές έχουν στόχο να αποσταθεροποιήσουν τα θεωρούμενα ως αυτονόητα στο πλαίσιο της Δυτικής κουλτούρας και παραδόσης, να «απο-αποικιοποιήσουν το νου» από τον εθνοκεντρισμό της Δύσης. Ιδιαίτερα σημαντική στην ανάπτυξη και γεωγραφικού προβληματισμού στην κατεύθυνση αυτή είναι η δουλειά επιστημόνων από άλλους κλάδους, όπως ο Edward Said, ο Homi Bhabha, η Gayatri Spivak.

Η γεωγραφία συνέβαλε σημαντικά στην εμπέδωση μιας διαδικασίας κατασκευής της ετερότητας, όπου οι αποικιοκρατούμενοι παρουσιάζονται ως το Άλλο, το αντίθετο των αποικιοκρατών, μέσα από την εξερεύνηση, τη λεγόμενη ανακάλυψη, χαρτογράφηση και ονοματοθεσία «νέων», άγνωστων τόπων (Blunt & Wills, 2000). Βέβαια οι τόποι ήταν άγνωστοι και νέοι μόνο για τους ευρωπαίους περιηγητές/γεωγράφους (κι όχι φυσικά για τους κατοίκους τους), οι οποίοι αναπαριστούσαν ολόκληρες περιοχές ως κενές, όταν αυτές δεν παρουσίαζαν ενδιαφέρον για την αποικιοκρατική εξουσία. Οι χάρτες τους λοιπόν, κάθε άλλο παρά αντικειμενική απεικόνιση αποτελούσαν, αντίθετα ήταν μια μορφή κοινωνικής κατασκευής και μια γλώσσα εξουσίας.

Η γεωγραφία της αποικιοκρατίας εμπεριέχει σημαντικές συνδηλώσεις φύλου (βλ. και Driver, 1992). Άλλωστε, η εξουσία της μητρόπολης και η παραγωγή γεωγραφικής γνώσης ήταν «ανδρική υπόθεση» (ας θυμηθούμε εδώ και τις «περιηγήτριες» - βλ. σελ. 2). Από αυτή την άποψη «συναντά» αντίστοιχες φεμινιστικές προσεγγίσεις του χώρου, που προβληματοποιούν επίσης την αποικιοκρατική γνώση και τις έμφυλες διαστάσεις της. Τι είδους γνώση για τους αποικιοκρατούμενους λαούς και τόπους παρήγαγαν οι αποικιοκράτες; Και ποια ήταν τα υποκείμενα αυτής της γνώσης; Υπάρχουν άλλα υποκείμενα γνώσης, πέρα από τους λογικούς λευκούς άνδρες; Τι είδους γνώση (θα) μπορούσαν να παράγουν πχ οι γυναίκες ή οι «ιθαγενείς», αν είχαν δυνατότητα να εκφέρουν λόγο και να διατυπώσουν τις εμπειρίες τους;

Αν το αποικιοκρατούμενο υποκείμενο είναι γυναίκα, βρίσκεται ακόμη πιο πολύ στη σκιά και την αφωνία, έχει υποχρεωθεί σε σιωπή και έχει αντικειμενοποιηθεί. Για να αποκαλυφθεί, χρειάζεται να απο-αποικιοποιηθεί το φύλο και να μιλήσει κανείς *με*, και όχι *για* ή *εν* ονόματι, των αποικιοκρατούμενων υποκειμένων χωρίς φωνή (Spivak, 1988). Τα υποκείμενα αυτά κατασκευάζονται και ταυτόχρονα κατασιγάζονται από τον κυρίαρχο λόγο, ενώ οι ποικίλες εμπειρίες τους ομοιογενοποιούνται σε μια ενιαία κατηγορία: «Γυναίκα του Τρίτου Κόσμου»

- σαν όλες οι μη-δουτικές γυναίκες να έχουν τις ίδιες εμπειρίες, προβλήματα, ανάγκες, στόχους και ενδιαφέροντα.

Οι φεμινίστριες γεωγράφοι έχουν δουλέψει στρατηγικά αποκαλύπτοντας τους «κρυφούς» και αποσιωπημένους χώρους που καταλαμβάνουν οι αποικιοκρατούμενες «άλλες», τους χώρους που μένουν στη σκιά και όμως έχουν τόση σημασία για την κατασκευή έμφυλων υποκειμενικοτήτων. Έχουν κάνει ορατές διαδικασίες και εμπειρίες που παρέμεναν αόρατες, ανακτώντας εκείνη την πλευρά μιας σειράς δίπολων που ο κυρίαρχος λόγος τοποθετεί σε υποδεέστερη θέση: λευκός/μαύρος, πολιτισμένο/βάρβαρο, ηθικό/βίαιο, πατρίδα/αποικία, αρσενικό/θηλυκό, ισχυρός/άλλος (WGSG, 1997). Παράλληλα, έχουν δείξει ότι τα όρια μεταξύ των δύο πλευρών κάθε δίπολου είναι συνήθως πιο ασαφή από όσο υποδηλώνει το ίδιο το δίπολο.

4.2 Εν-σώματη πόλη και παράδοξοι χώροι

Η κριτική και αμφισβήτηση των δίπολων και της διάκρισης κοινωνικού/βιολογικού φύλου (βλ. Ενθετο 2) οδήγησε, και στην ανθρωπογεωγραφία, σε μια μεγαλύτερη έμφαση στους τρόπους με τους οποίους κατανοούμε και μιλάμε για το σώμα, ως μια κλίμακα ανάλυσης του χώρου και άσκησης πολιτικής φύλου. Η ανάδειξη, ή επαν-ανακάλυψη, του σώματος και η αποκάλυψη του εν-σώματος χαρακτήρα της παραγωγής γνώσης οδήγησε, περίπου αναπόφευκτα, σε ένα σύνολο (φεμινιστικών) γεωγραφιών που φέρνουν στο επίκεντρο όχι μόνο το φύλο ή/και την αντίθεση ανάμεσα σε γυναίκες και άνδρες (με όλες τις διαιρέσεις σε κάθε κατηγορία φύλου), αλλά τη σεξουαλικότητα, στις πολλαπλές της εκδοχές. Η σεξουαλικότητα εμπλέκεται στη συγκρότηση του χώρου και, ταυτόχρονα, ο χώρος και ο τόπος εμπλέκονται στη συγκρότηση σεξουαλικών ταυτοτήτων και πρακτικών. Αυτές οι ταυτότητες και πρακτικές είναι ενσώματες και χωρικές - από την πιο μικρή ως την παγκόσμια κλίμακα (Blunt, Wills, 2000).

Το σώμα αντιπροσωπεύει μια σημαντική κλίμακα ανάλυσης του χώρου (την πιο κοντινή μας γεωγραφία), μια κλίμακα που αντιστέκεται στην προνομιακή χρήση της αφαίρεσης σε βάρος των βιωμένων εμπειριών. Κάθε σώμα λοιπόν είναι και έχει το χώρο του, παράγεται στο χώρο και ταυτόχρονα παράγει χώρο (Simonsen 2003). Οι αποκλίσεις- ως προς το φύλο, το χρώμα του δέρματος, την ηλικία, τη σεξουαλικότητα - από το ουδέτερο σώμα του «Ανθρώπου» (δηλαδή του λευκού, ετεροφυλόφυλου κλπ άνδρα), διαμορφώνουν ιδιαίτερες πρακτικές και συμβολικές χωρικότητες. Σε σχέση με τις γυναίκες, για παράδειγμα, εντοπίζεται μια αντιφατική χωρικότητα που στηρίζεται στο γεγονός ότι ζουν το σώμα τους ταυτόχρονα ως υποκείμενο και ως αντικείμενο: ως υπόβαθρο και μέσο για τα δικά τους σχέδια και ως δυνητικό αντικείμενο των σχεδίων άλλων (Young, 1989). Αυτή η αμφιλεγόμενη σωματική υπόσταση τείνει να «τις κρατάει στη θέση τους» και επηρεάζει την κίνησή τους, τη σχέση με το περιβάλλον, την οικειοποίηση του χώρου.

Η γεωγραφική έρευνα ανοίγεται σε νέες θεματολογίες που διερευνούν την παρουσία στο χώρο «σωμάτων που παρεκκλίνουν» (ομοφυλόφιλοι, εγκυμονούσες, ανάπηροι, παιδιά, κλπ), τα ζητήματα βίας, ανασφάλειας, αυτοάμυνας σε διαφορετικούς χώρους, την επιτέλεση σεξουαλικών και έμφυλων

ταυτοτήτων στο χώρο, τη λειτουργία του βλέμματος και την ανδρική εξουσία του «παρατηρητή», τις γεωγραφίες επιθυμίας ή/και γεωγραφίες σεξουαλικότητας. Οι πρώτες ερευνητικές αναφορές αφορούσαν στον εντοπισμό και τη χαρτογράφηση περιοχών κατοικίας ομοφυλόφιλων ανδρών σε διάφορες πόλεις, όπου προδρομική υπήρξε η δουλειά του M. Castells (1980). Δουλειά αρχείου και εθνογραφική έρευνα βοήθησαν στη συγκρότηση μιας πλούσιας εικόνας για την καθημερινή ζωή ομοφυλόφιλων ατόμων και ομάδων σε συγκεκριμένους τόπους.

Από την οπτική του αμετάφραστου *queer*, η ερευνητική αυτή κατεύθυνση, με πολλαπλές εκδοχές, θέτει νέα ερωτήματα που έχουν να κάνουν με το πώς και τι μελετάει κανείς σε σχέση με το χώρο. Για παράδειγμα πώς ορισμένες σεξουαλικές ταυτότητες επιτελούνται και γίνονται ορατές σε ορισμένους τόπους, ενώ άλλες περιορίζονται και μένουν κρυμμένες. Ή πώς η ρύθμιση και ο έλεγχος της σεξουαλικότητας συνεχίζει να γίνεται με όρους χωρικούς, αποποινικοποιώντας ορισμένες μορφές ανδρικής σεξουαλικότητας σε χώρους που ορίζονται ως «ιδιωτικοί», ενώ η ετεροφυλοφιλία κυριαρχεί στη δημόσια σφαίρα και μάλιστα θεωρείται φυσική και δεδομένη, πράγμα που κάνει να ξεχνιέται το πώς λειτουργεί ως σχέση εξουσίας.

Στο ερώτημα πώς μπορεί να αμφισβητηθεί η σεξουαλική κωδικοποίηση του χώρου, σημαντική είναι η συμβολή της μελέτης των D. Bell, J. Binnie, J. Cream και G. Valentine (1994): Εξετάζοντας την υιοθέτηση και δημόσια παρουσία ακραίων σεξουαλικών ταυτοτήτων (υπερ-ανδρισμός από *gay skinheads* και υπερ-θηλυκότητα από λεσβίες), διατυπώνουν την άποψη ότι αυτή συμβάλλει σε μια παρωδία και πιθανή ανατροπή των σεξουαλικών κωδικοποιήσεων του χώρου και προοπτικά βοηθάει στη συγκρότηση νέων, *queer*, χώρων.

«το τελευταίο πράγμα που περιμένει ένας ετεροφυλόφιλος από τους *skinheads* είναι να κρατιούνται από το χέρι ή να φιλιούνται απαλά. Μια τέτοια συμπεριφορά, που εντοπίζεται άμεσα, αποσταθεροποιεί όχι μόνο μια ανδρική ταυτότητα, αλλά και τον ετεροφυλόφιλο προσδιορισμό του (δημόσιου) χώρου» (Bell et al 1994: ...)

Η πολιτική αποτελεσματικότητα τέτοιου τύπου παροδικών παραστάσεων έχει αμφισβητηθεί από πολλούς, ιδιαίτερα για την έμφαση που δίνει στην εμφάνιση και για μια σταθερότητα που μοιάζει να αποδίδει σε ταυτότητες οι οποίες είναι σύνθετες και ρευστές.

Σημαντική σε ανάλογη κατεύθυνση είναι η έρευνα της L. McDowell (1999) στο χώρο των τραπεζών, στο City του Λονδίνου. Η έρευνα τεκμηριώνει πώς οι θέσεις εργασίας κατασκευάζονται με υποθέσεις για συγκεκριμένες – ετεροφυλόφιλες – σεξουαλικότητες. Η εργασία και οι κοινωνικές σχέσεις ορίζονται στηριζόμενες σε ιδέες για την έλξη προς το αντίθετο φύλο. Αυτό περιθωριοποιεί τις ομοφυλόφιλες ταυτότητες, σταθεροποιεί με ανδροκεντρικό τρόπο τις διαφορές φύλου, επιτρέπει στους άνδρες να αναπαριστούν τους εαυτούς τους ως ασώματους, ενώ οι γυναίκες έχουν σώμα και είναι αντικείμενα πόθου (και όχι ισότιμες εργαζόμενες).

Η συνθετότητα και ανωνυμία του αστικού χώρου δίνει μεγαλύτερες δυνατότητες να εκφραστούν διαφορετικές σεξουαλικότητες. Χώροι της πόλης, δρόμοι και περιοχές μπορεί να αποκτήσουν ταυτότητα ομοφυλόφιλη. Κάτι τέτοιο οδηγεί στο να θεωρούν πολλοί ότι μια ομοφυλόφιλη υποκουλτούρα εντοπίζεται,

χωροθετείται, περιορίζεται μακριά από τα προάστια που παραμένουν ετεροφυλόφιλα. Οι αναφορές είναι σε ομάδες ομοφυλόφιλων ανδρών, ενώ τα δίκτυα λεσβιών είναι λιγότερο ορατά στο χώρο (λιγότερο ορατή σεξουαλικότητα). Σε κάθε περίπτωση, ο αστικός χώρος είναι πολύ πιο σύνθετος από τέτοιες απλουστευτικές αντιστοιχίσεις.

περίπου εδώ

Εικόνα 5: Προσοχή! Προσοχή!

πηγή: The Women's Press, London

Εικόνα 6: Σεξουαλική διαφορά ενώπιον του νόμου

πηγή: Seager 2003

5. ΤΕΛΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Εκτός Ελλάδας, οι φεμινιστικές προσεγγίσεις του χώρου έχουν επηρεάσει τη συζήτηση συνολικά – δεν βρίσκονται στο περιθώριο ή στην περιφέρεια των αρχών της δεκαετίας 1980. Η Gillian Rose (1993) τοποθετεί τη φεμινιστική γεωγραφία σε ένα “παράδοξο χώρο”, όπου υπάρχει ταυτόχρονη και ρευστή κατάληψη μιας θέσης στο κέντρο και στην περιφέρεια, μέσα και έξω, ώστε να αμφισβητούνται συνεχώς τα όρια αυτών των διακρίσεων.

Τα ερωτήματα που έθεσαν και θέτουν οι διατυπώσεις των φεμινιστριών, οι μετα – αποικιοκρατικές και queer θεωρίες για το χώρο και τη γεωγραφία άνοιξαν σημαντικά πεδία σκέψης (βλ. και Massey 2005). Η κριτική των «μεγάλων αφηγήσεων» - όπως συνηθίζεται να λέγεται - από την πλευρά αυτών των θεωριών, και των αντίστοιχων κινημάτων, ανέδειξε το γεγονός ότι οι θεωρητικές διατυπώσεις για το χώρο ήταν/είναι πολιτισμικά, ιστορικά, φυλετικά προσδιορισμένες και όχι γενικές και παγκόσμιες. Οι φεμινίστριες μετακινήθηκαν από τη μεγάλη θεωρία στις τοπικές μελέτες, από διαπολιτισμικές αναλύσεις της πατριαρχίας σε σύνθετες ιστορικές/γεωγραφικές διερευνήσεις για τη διαπλοκή του φύλου με τη φυλή, την κοινωνική τάξη, τη σεξουαλικότητα, από αντιλήψεις περί μιας θηλυκής ταυτότητας ή των συμφερόντων των γυναικών στην ασάφεια των γυναικείων ταυτοτήτων και τη συνεχή (ανα)συγκρότηση αναγκών και ενδιαφερόντων (Barrett & Phillips 1992).

Ιδιαίτερα στα θέματα μεθοδολογίας, οι φεμινιστικές προσεγγίσεις έχουν εισαγάγει σημαντικές ιδέες, όπως τον «αναστοχασμό» (reflexivity) γύρω από τη σχέση ερευνήτριας και ερευνητικού αντικείμενου, τον «εν-τοπισμό» (situating) και την «εν-σώματη υπόσταση» της παραγωγής γνώσης, την αντίληψη δηλαδή ότι η γνώση δεν παράγεται από έναν ασώματο λογικό νου, ούτε από το «σημείο του Αρχιμήδη» (εκτός τόπου και κοινωνίας), αλλά από άτομα που έχουν σώμα, με όλα τα χαρακτηριστικά και τις δεσμεύσεις του, και θέση στην κοινωνική ιεραρχία και στο χώρο. Μέσω της έρευνας πεδίου για χώρους σε διάφορες κλίμακες, οι φεμινίστριες γεωγράφοι προχώρησαν σε λεπτομερή κριτική, αποδόμηση και αναδόμηση των αφηγήσεων για το τι συμβαίνει σε συγκεκριμένους τόπους, αλλά και πώς συγκροτείται το επιστημονικό αντικείμενο της γεωγραφίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβδελά, Ε., Ψαρρά, Α. (επιμ.) (1997) *Σιωπηρές Ιστορίες: Γυναίκες, Φύλο και Ιστορική Αφήγηση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Αθανασίου, Α. (επιμ) (2006) *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Αθήνα: Νήσος
- Anzalua, G. (1988) *La Frontera/Borderlands*, San Francisco: Spinsters Ink
- Βαΐου, Ντ. (1989) Ο τόπος δουλειάς και το σπίτι: Κατά φύλο καταμερισμοί εργασίας στη διαδικασία ανάπτυξης της Αθήνας, *Σύγχρονα Θέματα*, 40 (σελ. 81-90)
- Βαΐου, Ντ. (2006) Ταυτότητες/ετερότητες γυναικών στην πόλη, *Ίνδικτος*, τ.
- Βαΐου, Ντ., Στρατηγάκη, Μ. (1989) (επιμ.) «Η εργασία των γυναικών: Ανάμεσα σε δύο κόσμους», τεύχος αφιέρωμα, *Σύγχρονα Θέματα*, 40 (σελ. 15-104)
- Βαΐου, Ντ., Χατζημιχάλης, Κ. (1997) *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Αθήνα: Εξάντας
- Balbo, L. (1980) Riparliamo del Welfare State, *Inchiesta*, 46-47 (σελ. 1-20)
- Barrett, M., Phillips, A. (eds) *Destabilizing Theory. Contemporary Feminist Debates*, Cambridge: Polity
- Baylina, M. (1996) *Trabajo industrial a domicilio, género y contexto regional en la España rural*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Universitat Autònoma de Barcelona
- Bell, D., Binney, J., Cream, J., Valentine, G. (1994) All hyped up and no place to go, *Gender, Place and Culture*, 1:1 (σελ. 31-48)
- Blunt, A., Wills, J. (2000) *Dissident Geographies. An introduction to radical ideas and practice*, Harlow: Prentice Hall
- Brownill, S. (1984) From critique to intervention: socialist-feminist perspectives on urbanization, *Antipode*, 16:3 (σελ. 21-34)
- Butler, J. (1990) *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*, New York: Routledge
- Castells, M. (1972) *La Question Urbaine*, Paris: Maspéro
- Castells, M. (1980) *The City and the Grassroots*, London: Arnold
- Chabaud, D., Fougeyrollas, D. (1978) Travail domestique et espace-temps des femmes, *International Journal of Urban and Regional Research*, 2:3 (σελ. 421-431)

- Driver, F. (1995) Sub-merged identities: familiar and unfamiliar histories, *Transactions of the Institute of British Geographers*, 20:4 (σελ. 410-413)
- European Commission (2005) *Employment in Europe 2005, Recent Trends and Prospects*, Luxembourg: Office of the Official Publications of the European Communities
- Garcia Ramón, M.D. (1989) Para no excluir del estudio a la mitad del género humano: un desafío pendiente en geografía humana, *Bolletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, 9 (σελ.27-48)
- Garcia Ramón, M.D., Baylina Ferré, M. (eds) (2000) *El Nuevo papel de las mujeres en el desarrollo rural*, Barcelona: oikos-tau
- Gregory, D. (1994) *Geographical Imaginations*, Oxford: Blackwell
- Haraway, D. (1991) Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective, στο Donna Haraway *Simians, Cyborgs and Women. The Reinvention of Nature*, London: Free Association Books (σελ. 183-201)
- Hobsbawm, E. (1999) *Η Εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος 20^{ος} αιώνας*, Αθήνα: Θεμέλιο
- Little, J. (1997) Employment, marginality and women's self-identity, στο P. Cloke, J. Little (eds) *Contested Countryside Cultures: otherness, marginalisation and rurality*, London: Routledge (σελ. 257-272)
- Little, J., Panelli, R. (2003) Gender Research in Rural Geography, *Gender, Place and Culture*, 10:3, (σελ. 281-289)
- Lykogianni, R. (2002) Neighbourly women in Athens, *Women and Environments*, 56/57 (σελ. 31-34)
- Λυκογιάννη, Ρ. (2006) *Η μελέτη της πόλης μέσα από την έμφυλη διάσταση της καθημερινότητας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΕΜΠ
- McDowell, L. (1999) *Capital Culture*, Oxford: Blackwell
- McDowell, L., Massey, D. (1984/1992) Ένας Χώρος για τις Γυναίκες, στο Κ. Χατζημιχάλης (επιμ.) *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Πολιτική. Κείμενα από τη διεθνή εμπειρία*, Αθήνα: Εξάντας (σελ.111-125)
- Massey, D. (1984/1995) *Spatial Divisions of Labour. Social Structures and the Geography of Production*, London: Macmillan
- Massey, D. (2005) *For Space*, London: Sage
- Mohanty, Ch. T., Russo, A., Torres, L. (επιμ.) (1991) *Third World Women and the Politics of Feminism*, Indianapolis: Indiana University Press
- Μπουρνάζου, Ε. (2004) "Νέες γυναίκες στο δημόσιο χώρο. Χρήσεις και αποκλεισμοί στα Τρίκαλα", *Γεωγραφίες*, 6 (σελ. 113-123) (περίληψη διπλωματικής μεταπτυχιακής εργασίας στο ΕΜΠ)

- Oakley, A. (1972) *Sex, Gender and Society. Towards a New Society*, New York: Harper and Row
- Rose, G. (1993) *Feminism and Geography. The Limits of Geographical Knowledge*, Cambridge: Polity
- Rose, G. (1995) Tradition and paternity: same difference?, *Transactions of the Institute of British Geographers*, 20:4 (σελ. 414-416)
- Rubin, G. (1975) The traffic in women. Notes on the political economy of sex, στο R. Reiter (επιμ.) *Toward an Anthropology of Women*, New York: Monthly Review Press (σελ. 157-210)
- Sabaté Martínez, A., Rodríguez Moya, J.M., Díaz Muñoz, M.A. (1995) *Mujeres, Espacio y Sociedad. Hacia una Geografía del Género*, Madrid: Editorial Síntesis
- Seager, J., Olson, A. (1986) *Women in the World. An International Atlas*, London: Pan Books
- Seager, J. (1997) *The State of Women in the World Atlas*, London: Penguin Reference
- Seager, J. (2003) *The Atlas of Women. An Economic, Social and Political Survey*, London: The Women's Press
- Simonsen, K. (2003) The embodied city: From bodily practice to urban life, στο J. Öhman, K. Simonsen (eds) *Voices from the North. New Trends in Nordic Human Geography* (σελ.157-172)
- Simonsen, K., Vaiou, D. (1996) "Women's lives and the making of the city: experiences from 'north' and 'south' of Europe", *International Journal of Urban and Regional Research*, 20:3 (σελ. 446-465)
- Spivak, G. (1988) Can the subaltern speak?, στο C. Nelson, L. Grossberg (επιμ.) *Marxism and the Interpretation of Culture*, Chicago: University of Illinois Press (σελ.
- Turshen, M. (1978) Women and health – lessons from the People's Republic of China, *Antipode*, 10:1 (σελ. 51-63)
- Vaiou, D. (1996) "Women's work and everyday life in Southern Europe in the context of European integration", in Garcia Ramon, M.D., Monk, J. (eds) *Women of the European Union: The politics of work and daily life*, London: Routledge (σελ. 61-73)
- WGSG (Women and Geography Study Group) (1984) *Geography and Gender. An introduction to feminist geography*, London: Hutchinson
- WGSG (Women and Geography Study Group) (1997) *Feminist Geographies. Explorations in Diversity and Difference*, Harlow: Longman
- Whatmore, S. (1990) *Farming Women: gender, work and family enterprise*, London: Macmillan

- Χατζημιχάλης, Κ. (επιμ.) (2001) Η Γεωγραφική Εκπαίδευση στην Ελλάδα, τεύχος αφιέρωμα, *Γεωγραφίες*, 2 (σελ. 9-119)

- Young, I.M. (1989) Throwing like a girl, στο J. Allen, I.M. Young (eds) *The Thinking Muse: feminism and modern French philosophy*, Bloomington: University of Indiana Press (σελ. 56-76)